

ਕਰਮ ਤ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਕੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਮੁਕਤ ਜਾਂ
ਈਸ਼ਵਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਮਾਨਤਾ ਤਾਂ ਈਸ਼ਵਰ
ਤੇ ਜੀਵ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੰਦੀ ਜੋ
ਕਿ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ।

ਜੈਨ-ਦਰਸ਼ਨ ਨੇ ਉਪਰਲੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਯੁਕਤੀ
ਭਰਪੂਰ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਜੈਨ-ਧਰਮ ਦਾ ਕਰਮਵਾਦ ਕੋਈ
ਰੇਤ ਦਾ ਕਿਲਾ ਨਹੀਂ ਜੋ ਇਕੋ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਢਹਿ ਜਾਵੇ
ਇਸਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਤਾਂ ਅਨੇਕਾਂਤਵਾਦ ਦੀ ਪਥਰ ਵਾਲੀ
ਨੀਂਵ ਉੱਤੇ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਹਾਂ, ਤਾਂ, ਇਸਦੇ ਹਲ ਦਾ
ਢਗ ਵੇਖੋ :—

ਆਤਮਾ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ
ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਫਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ
ਕਰਮ ਆਪ ਜੜ-ਰੂਪ ਹਨ ਅਤੇ ਬੁਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਵੀ
ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ
ਹੈ ਕਿ ਚੇਤਨ ਦੇ ਮੇਲ-ਨਾਲ ਕਰਮ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹੀ
ਸ਼ਕਤੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਅੱਛੇ
ਬੁਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਜੀਵ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਜੈਨ
ਧਰਮ ਇਹ ਕਦੋਂ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਰਮ-ਚੇਤਨ ਦੇ ਮੇਲ
ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਫਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਉਹ ਤੇ ਇਹ ਆਖਦਾ ਹੈ
ਕਿ ਕਰਮ-ਫਲ ਵਿਚ ਰੱਬ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਥ ਨਹੀਂ । ਮੰਨ ਲਵੋ,
ਕਿ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਧੁੱਪ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ ਬੇ-ਹੱਦ ਗਰਮ
ਚੀਜ਼ ਖਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਸ ਨਾ ਲੱਗੇ ।

ਇਹ ਕਿਸਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਮਿਰਚ ਖਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੂੰਹ ਨਾ ਜਲੇ । ਕੀ ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ? ਇਕ ਆਦਮੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦਾ ਹੈ । ਤੇ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਸ਼ਾ ਨਾ ਚੜ੍ਹੇ । ਕੀ ਇਹ ਬੇ-ਅਰਥ ਕਲਪਣਾ ਨਹੀਂ ? ਕੇਵਲ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤੇ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਨਾਲ ਹੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ । ਜੇ ਕੰਟਮ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਫਲ ਭੋਗਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ । ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜੈਨ-ਦਰਸ਼ਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਜੀਵ ਖੁਦ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਖੁਦ ਹੀ ਫਲ ਭੋਗਦਾ ਹੈ । ਸ਼ਰਾਬ ਆਦਿ ਦਾ ਨਸ਼ਾ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਕੀ ਸ਼ਰਾਬੀ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਤੀਸਰੇ ਰੱਬ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ? ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ !

ਈਸ਼ਵਰ ਚੇਤਨ ਹੈ ਤੇ ਜੀਵ ਵੀ ਚੇਤਨ ਹੈ । ਫੇਰ ਫਰਕ ਕੀ ਹੋਇਆ ਭੇਦ ਕੇਵਲ ਇਹੋ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ ਅਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਰਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਉਹਨਾਂ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ । ਇਕ ਕਵੀ ਨੇ ਕਿੰਨੇ ਸੁੰਦਰ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਨੇ :—

“ਆਤਮਾ ਸ਼ਸਾਤਮਾ ਸੇਂ ਕਸੰ ਕਾ ਭੇਦ ਹੈ,
ਕਾਟ ਦੇ ਗਰ ਕਸੰ ਤੀ ਫਿਰ ਭੇਦ ਹੈ ਨ ਬੇਦ ਹੈ ।”

ਜੈਨ-ਦਰਸ਼ਨ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਤੇ ਜੀਵ ਵਿਚ ਕਰਮ ਦਾ ਹੀ ਅੰਤਰ ਹੈ । ਇਸ ਅੰਤਰ ਦੇ ਹੱਟ ਜਾਣ ਤੇ ਇਹ ਫਰਕ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਫਿਰ ਵੀ ਕਰਮਵਾਦ

ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਮੰਨਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹਰਜ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਈਸ਼ਵਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੋਨੇ ਵਿਚੋਂ ਮੈਲ ਕੱਢ ਲਵੋ, ਤਾਂ ਫੇਰ ਸੁੱਧ ਸੋਨਾ ਆਖਣ ਵਿਚ ਕੀ ਹਰਜ ਹੈ? ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਮੈਲ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਤਾਂ ਆਦਮੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਹਰ ਜੀਵ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ ਤੇ ਫਲ ਭੋਗਣ ਵਿਚ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਖਲ ਨਹੀਂ।

❀ ਕਰਮ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪੱਖ

ਮਨੁੱਖ ਜਦ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਕਈ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਤੇ ਕਸ਼ਟ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਨ ਚੰਚਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਘਬਰਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਨਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਤਵ ਤੋਂ ਬੇ-ਮੁੱਖ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਸੰਗੀ-ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਮਝਣ ਦੀ ਭੁੱਲ ਤਕ ਕਰ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਅੰਦਰਲੇ ਕਾਰਣਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲਕੇ ਬਾਹਰਲੇ ਕਾਰਣਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਤੇ ਠੀਕ ਰਾਹ ਤੇ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਭਾਰੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰੂ

ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਕਰਮ ਸਿੱਧਾਂਤ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ।
 ਕਰਮਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਚਾਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ
 ਹੈ ਕਿ ਅੰਤਰ-ਆਤਮਾ ਰੂਪੀ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕਸ਼ਟ-ਰੂਪੀ ਜ਼ਹਿਰ
 ਦਾ ਦਰਖਤ ਫੁਟਿਆ ਤੇ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਉਸਦਾ
 ਬੀਜ ਵੀ ਉਸੇ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਹੋਵੇਗਾ । ਬਾਹਰਲੀ ਸ਼ਕਤੀ
 ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਤੇ ਹਵਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਮਿਤ-ਕਾਰਣ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ।
 ਅਸਲ ਕਾਰਣ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਵਿਚ ਹੀ
 ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ । ਉਹ ਆਪਣਾ ਕੀਤਾ
 ਹੋਇਆ ਕਰਮ ਹੀ ਹੈ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ । ਫਿਰ ਜਿਹੇ
 ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਹਨ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫਲ ਮਿਲੇਗਾ । ਨਿੰਮ
 ਦਾ ਦਰਖਤ ਲਾ. ਕੇ ਅੰਬ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ
 ਮਿਲੇਗਾ ?

ਮੈਂ ਬਾਹਰਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੇ-ਅਰਥ ਦੋਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ।
 ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੀ ਦੋਸ਼ ਹੈ ? ਇਹ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ
 ਹਾਲਤ ਬਦਲ ਰਹੀ ਹੈ । ਜੇ ਮੇਰੇ ਕਰਮ ਚੰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ
 ਵੀ ਚੰਗੇ ਲਗਦੇ ? ਪਾਣੀ ਇਕ ਹੀ ਹੈ । ਉਹ ਤੰਬਾਕੂ ਦੇ
 ਖੇਤ ਵਿਚ ਕੌੜਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗੰਨੇ ਦੇ ਖੇਤ ਵਿਚ ਮਿੱਠਾ
 ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪਾਣੀ ਚੰਗਾ-ਮਾੜਾ ਨਹੀਂ, ਚੰਗਾ ਮਾੜਾ
 ਹੈ ਗੰਨਾ ਤੇ ਤੰਬਾਕੂ । ਇਹੋ ਗੱਲ ਮੇਰੇ ਸੰਗੀ-ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਬਾਰੇ
 ਵਿਚ ਹੈ । ਜੇ ਮੈਂ ਚੰਗਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਭ ਚੰਗੇ ਹਨ, ਜੇ ਮੈਂ ਬੁਰਾ
 ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਬੁਰੇ ਹਨ । ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਦੀ ਸਫਲਤਾ
 ਲਈ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਬੜੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸੇ

ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮ ਸਿੱਧਾਂਤ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਹਨੇਰੀ ਤੇ ਤੂਫਾਨ ਵਿਚ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਿਮਾਲਿਆ ਅਟੱਲ ਤੇ ਅਭਿੰਗ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਰਮਵਾਦੀ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਆਪਣੇ ਉਲਟ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁਖੀ ਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਰਮਵਾਦ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬੜਾ ਸਫਲ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕਰਮ-ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੀ ਉਪਯੋਗਿਤਾ ਤੇ ਉੱਚਤਾ ਦੇ ਬਾਰੇ ਡਾ: ਮੈਕਸ-ਮੂਲਰ (Max-Moolar) ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਯੋਗ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :-

“ਇਹ ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਕਰਮਵਾਦ ਦਾ ਅਸਰ ਮਨੁੱਖੀ-ਜੀਵਨ ਤੇ ਬੇ-ਹੱਦ ਪਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗੇ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਅਪਰਾਧ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਜੋ ਕੁਝ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਭੁਗਤਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਭ ਮੇਰੇ ਪਿਛਲੇ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਹੀ ਫਲ ਹੈ। ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਚੁਕਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਂਤ-ਭਾਵ ਨਾਲ ਕਸ਼ਟ ਸਹਿਨ ਕਰ ਲਵੇਗਾ। ਅਤੇ ਜੇ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਇੰਨਾਂ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਸਹਿਨ-ਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਲ ਪੁਰਾਣਾ ਕਰਜ਼ਾ ਚੁਕਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਨੀਤੀ ਦੀ ਦੌਲਤ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਭਲਾਈ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਚੱਲਣ ਦੀ ਪਰੇਰਣਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੋਵੇਗੀ। ਚੰਗਾ ਜਾਂ ਮਾੜਾ ਕੋਈ ਵੀ

ਕਰਮ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਬਲ ਸੁਰੱਖਸ਼ਣ (Safety) ਸਬਧੀ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਇੰਨਾਂ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਨੀਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਸ਼ੰਕਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਕਰਮ ਸਿੱਧਾਂਤ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਲੱਖਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਕਸ਼ਟ ਘੱਟ ਹੋਏ ਹਨ। ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਕਸ਼ਟਾਂ ਨੂੰ ਝੇਲਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਣ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਹੌਸਲਾ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਬਲ ਮਿਲਿਆ ਹੈ।

❀ ਪਾਪ ਕੀ ਤੇ ਪੁੰਨ ਕੀ ?

ਆਮ ਲੋਕ ਇਹ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਜਾਂ ਦੁਖ ਦੇਣ ਨਾਲ ਹੀ ਪਾਪ-ਕਰਮ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਸੁਖ ਤੇ ਆਰਾਮ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪੁੰਨ-ਕਰਮ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦਾ ਡਘਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਪਾਪ ਤੇ ਪੁੰਨ ਦੀ ਇਹ ਕਸ਼ੋਟੀ ਖਰੀ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਿੰਨੀ ਵਾਰ ਇਸ ਕਸ਼ੋਟੀ ਦੇ ਉਲਟ ਨਤੀਜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ
 ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਾਪ ਕਰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਪੈਦਾ
 ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪੁੰਨ ਕਰਮ। ਤੇ ਕਦੇ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੇ
 ਨੂੰ ਸੁਖ ਪਹੁੰਚਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬਾਹਰੋਂ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਪਰ
 ਅੰਦਰਲੇ ਮਨੋਂ ਉਤਪਤੀ ਪਾਪ ਕਰਮ ਦੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।
 ਇਸ ਭਾਵ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕਲਪਨਾ ਕਰੋ :—ਇਕ
 ਡਾਕਟਰ ਕਿਸੇ ਫੌੜੇ ਦਾ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਰੋਗੀ
 ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਕਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿੰਨਾ ਚਿੱਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ
 ਜੇ ਡਾਕਟਰ ਸੁੱਧ ਭਾਵ ਨਾਲ ਇਲਾਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪੁੰਨ
 ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਾਪ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਮਾਂ-ਪਿਓ, ਚੰਗੀ
 ਮੱਤ ਦੀ ਖਾਤਰ ਆਪਣੀ ਔਲਾਦ ਨੂੰ ਤਾੜਦੇ ਹਨ। ਸਜ਼ਾ
 ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕੀ ਪਾਪਾਂ ਦੇ ਭਾਗੀ ਬਣਦੇ ਹਨ ? ਇਸਦੇ
 ਉਲਟ ਇਕ ਅਜੇਹਾ ਮਨੁੱਖ ਹੈ ਜੋ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਠੱਗਣ ਲਈ
 ਮਿੱਠਾ ਬੋਲਦਾ ਹੈ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਜਨ ਪੂਜਨ ਵੀ
 ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਪੁੰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ? ਨਹੀਂ ਭਿਆਂਕਰ
 ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਭਾਗੀ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਫੇਰ ਵੀ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦਾ ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਆਖਦਾ ਹੈ
 ਕਿ ਪਾਪ ਤੇ ਪੁੰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰਲੀ ਕ੍ਰਿਆ ਤੇ
 ਆਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਾਹਰਲੀ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ
 ਹੀ ਅੰਦਰ ਸੁਭ ਤੇ ਅਸੁਭ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਉਹ ਹੀ ਪਾਪ
 ਤੇ ਪੁੰਨ ਦੀ ਖਰੀ ਕਸੌਟੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੂੰ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ

ਦਾ ਹੀ ਸੁਭ ਅਸੁਭ ਕਰਮ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਧਾਵੁਭੀ ਭਾਕਨਾ ਧ੍ਰਿਸ਼ਟ, ਸਿਧਿ ਭਕਤਿ ਗਾਃਸ਼ੀ ।

❀ ਕਰਮਾਂ ਦਾ (ਅਨਾਦੀ) ਰੂਪ

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਬੜੇ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਚੱਕਰ ਕੱਟ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਕਿ ਕਰਮ ਸਾਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਅਨਾਦੀ । ਸਾਦੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਆਦਿ ਵਾਲਾ । ਜੋ ਇਕ ਦਿਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ । ਅਨਾਦੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਆਦਿ ਰਹਿਤ, ਜੋ ਕਦੇ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਨਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ । ਜੋ ਅਨੰਤ ਕਾਲ ਤੋਂ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ । ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਉੱਤਰ ਦਿਤੇ ਹਨ ।

ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਕ ਪੱਕਾ ਉੱਤਰ ਦਸਦਾ ਹੈ । ਉਹ ਅਨੇਕਾਂਤ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਰਮ ਸਾਦੀ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨਾਦੀ ਵੀ । ਇਸਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਰਮ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਮ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ 'ਸਾਦੀ' ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਅਪਣੀ ਵਹਾ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਨਾਦੀ ਵੀ ਹੈ । ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਵਹਾ ਕਦੋਂ ਚਲਿਆ ? ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਹਾਂ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ । ਇਸ ਲਈ ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਵਹਾ ਤੋਂ ਅਨਾਦਿ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਆਦਮੀ ਆਪਣੀ ਹਰ ਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ, ਹਰ ਰੋਜ਼ ਨਵੇਂ ਕਰਮ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਆਦਮੀ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਕਰਮ ਸਾਦੀ ਵੀ

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਭਵਿੱਖ ਕਾਲ ਦੇ ਸਮਾਨ ਭੂਤ, ਕਾਲ ਵੀ ਅਸੀਮ ਤੇ ਅਨੰਤ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਭੂਤਕਾਲ ਦੇ ਅਨੰਤ ਦਾ ਵਰਨਣ ਅਨਾਦਿ, ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ । ਇਸ ਲਈ ਕਰਮ ਵਹਾ ਨੂੰ ਅਨਾਦਿ ਆਖੇ ਬਿਨਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਚਲ ਸਕਦਾ । ਜੇ ਅਸੀਂ ਕਰਮ ਗਤਿ ਦੀ ਕੋਈ ਤਾਰੀਖ ਮੰਨੀਏ, ਤਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਤਮਾ ਕਿਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੀ ? ਜੇ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੀ, ਕਰਮ ਉੱਤਪਤੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਸੀ ਤਾਂ ਫਿਰ ਸ਼ੁੱਧ ਨੂੰ ਕਰਮ ਕਿਵੇਂ ਲੱਗੇ ? ਜੇ ਸ਼ੁੱਧ ਨੂੰ ਵੀ ਕਰਮ ਲੱਗ ਜਾਣ ਤਾਂ ਫਿਰ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋਣ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕਰਮ-ਉੱਤਪਤੀ ਮੰਨਣੀ ਪਵੇਗੀ । ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਕੀ ਮੁੱਲ ਰਹੇਗਾ ? ਕੇਵਲ ਮੁਕਤ ਆਤਮਾ ਦੀ ਕੀ ਗੱਲ, ਈਸ਼ਵਰ-ਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ੁੱਧ ਈਸ਼ਵਰ ਤਾਂ ਕਰਮ-ਉੱਤਪਤੀ ਰਾਹੀਂ ਵਿਕਾਰੀ ਤੇ ਸੰਸਾਰੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ । ਇਸ ਲਈ ਸ਼ੁੱਧ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਕਰਮ-ਉੱਤਪਤੀ ਮੰਨਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ । ਇਸ ਅਸਲ ਸੱਚ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਜੈਨ-ਦਰਸ਼ਨ ਨੇ ਕਰਮ-ਵੇਗ ਨੂੰ ਅਨਾਦਿ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ।

❀ ਕਰਮ-ਉੱਤਪਤੀ ਦੇ ਕਾਰਣ

ਇਹ ਇਕ ਅਟੱਲ ਸਿੱਧਾਂਤ ਹੈ ਕਿ ਕਾਰਣ ਦੇ ਬਿਨਾਂ

ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਬੀਜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਦੇ ਦਰਖਤ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਕਦੇ ਨਹੀਂ। ਹਾਂ, ਤਾਂ ਕਰਮ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਕਾਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਕਾਰਣ ਤੋਂ, ਕਰਮ ਸਰੂਪ ਕੰਮ, ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ।

ਜੈਨ-ਧਰਮ ਵਿਚ ਕਰਮ-ਉੱਤਪਤੀ ਦੇ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਦੋ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। 'ਰਾਗ' ਤੇ 'ਦਵੇਸ਼'। ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਾਵਾਪੁਰ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ :—“ਰਾਗੋ ਥਦੋਸ਼ੋ ਕੀਯੰ ਕਮਸ ਕੀਯੰ” ਅਰਥਾਤ ਰਾਗ ਤੇ ਦਵੇਸ਼ ਹੀ ਕਰਮ ਦੇ ਬੀਜ ਹਨ, ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਹਨ। ਖਿੱਚ ਵਾਲੀ ਆਦਤ ਨੂੰ ਰਾਗ ਤੇ ਘ੍ਰਿਣਾ ਵਾਲੀ ਆਦਤ ਨੂੰ ਦਵੇਸ਼ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਪੁੰਨ ਕਰਮ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰਿਕ ਮੋਹ-ਮਾਇਆ ਤੇ ਖਿੱਚ (ਲਗਾਵ) ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਘ੍ਰਿਣਾ ਤੇ ਖਿੱਚ-ਰਹਿਤ ਸੁੱਧ ਆਦਤ ਤਾਂ ਕਰਮ-ਉੱਤਪਤੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਖਤਮ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ।

✽ ਕਰਮ-ਉੱਤਪਤੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਢੰਗ

ਕਰਮ-ਉੱਤਪਤੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਨਾਉਂ ਮੁਕਤੀ ਹੈ। ਜੈਨ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਆਤਮਾ ਰਾਗ-ਦਵੇਸ਼ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਅਗੇ ਲਈ ਨਵੀਂ ਕਰਮ-ਉੱਤਪਤੀ ਰੋਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਪੈਦਾ

ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਧਰਮ-ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਸਦਾ ਲਈ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜਦ ਤਕ ਕਰਮ ਤੇ ਕਰਮ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ, ਰਾਗ-ਦਵੇਸ਼ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਤਦ ਤਕ ਆਤਮਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ।

ਹੁਣ ਸਵਾਲ ਕੇਵਲ ਇਹ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਰਮ-ਉੱਤਪਤੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਕੀ ਢੰਗ ਹੈ ? ਜੈਨ-ਧਰਮ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਬੜਾ ਸੁੰਦਰ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਉਹ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮਾ ਹੀ ਕਰਮ-ਉੱਤਪਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਹੀ ਖਤਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ । ਕਰਮ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਈਸ਼ਵਰ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਨ ਦੀ, ਨਦੀ, ਨਾਲੇ, ਪਹਾੜ, ਮੈਦਾਨ ਜਾਂ ਤੀਰਥ-ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਟਕਣ ਦੇ ਲਈ ਜੈਨ-ਸਾਹਿੱਤ ਜਾਂ ਜੈਨ-ਧਰਮ ਪਰੇਰਣਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ । ਉਹ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਲਈ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਜੈਨ-ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਨੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿੰਨ ਢੰਗ ਦੱਸੇ ਹਨ :—

(੧) ਸਮਯਗ ਦਰਸ਼ਨ (ਸੱਚਾ) ਦਰਸ਼ਨ (ਵਿਸ਼ਵਾਸ) ਜੋ ਆਤਮਾ ਹੈ । ਉਹ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਬੰਧਨ, ਉੱਤਪਤੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਸਦਾ ਦੇ ਲਈ ਅਜਰ-ਅਮਰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦ੍ਰਿੜ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੱਚਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ । ਸਮਯੱਗ-

ਦਰਸ਼ਨ ਰਾਹੀਂ ਆਤਮਾ ਦੀ ਹੀਨਤਾ-ਦੀਨਤਾ ਦੇ ਭਾਵ
ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਤਮ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚੰਡ-ਤੇਜ ਵਿਚ
ਅਟੱਲ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਅਟੱਲ-ਭਾਵ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(੨) ਸਮਯੱਗ-ਗਿਆਨ :—ਚੇਤਨ ਤੇ ਜੜ੍ਹ-ਪਦਾਰਥ
ਦੇ ਭੇਦ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਨਾ, ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਉਸਦੇ ਰਾਗ-ਦਵੇਸ਼
ਆਦਿ ਦੇ ਕਾਰਣ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਯੱਗ (ਸੱਚਾ)
ਦਰਸ਼ਨ ਆਦਿ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿੰਤਨ ਮੰਨਣ
ਕਰਨਾ ਹੀ ਸਮਯੱਗ-ਗਿਆਨ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰਿਕ
ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਿੰਨਾਂ ਵੱਡਾ ਵਿਦਵਾਨ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਜੇ
ਉਸਦਾ ਗਿਆਨ ਮੋਹ-ਮਾਇਆ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਨੂੰ ਢਿੱਲਾ
ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸੰਸਾਰ-ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ
ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਜੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ-ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ
ਸ਼ਕਤੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਗਿਆਨ ਸਮਯੱਗ-
ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ।

ਸਮਯੱਗ-ਗਿਆਨ ਦੇ ਲਈ ਅਧਿਆਤਮਿਕ-ਚੇਤਨਾ
ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ-ਉੱਦੇਸ਼ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਅੰਦਰਲੀ
ਆਤਮ-ਚੇਤਨਾ ਹੀ ਦਰਅਸਲ ਸੱਚਾ ਗਿਆਨ ਹੈ।

(੩) ਸਮਯੱਗ-ਚਰਿੱਤਰ :—ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਗਿਆਨ
ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਚਰਣ ਵੀ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੈਨ-ਧਰਮ
ਚਰਿੱਤਰ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਧਰਮ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ

ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੇ ਭਰੋਸੇ ਨਹੀਂ ਬੈਠਦਾ । ਉਚਿੱਤ ਜੀਵਨ,
ਉਚਿੱਤ ਮੋਹਨਤ ਸਫਲ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ
ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਹਿੰਸਾ ਤੇ ਸੱਚ
ਆਦਿ ਸਦਾਚਾਰ ਦੀ ਸਾਧਨਾਂ ਹੀ ਸੱਚਾ ਚਰਿੱਤਰ ਹੈ ।

